
P E R S O N I F I K A T I O NA. Naturföreteelser.

Liksom regnmolnet i gåtan liknas vid en svart ko, åskan vid en råmande oxe och solen vid en jungfru, som äter smör, personifieras stundom företeelser i den livlösa naturen direkt genom benämningar eller i uttryck och talesätt, ofta av skämtsam art. Åskan kallas sålunda godfar, godbonden, skurgubben etc., ljusfläckar på himmeln nära solen, vilka anses båda oväder, kallas solulvar, Vgl.; en person, som är alldeles förbi av värme, kan säga: "Solräven tar mig", Dal., o.s.v. I andra fall om-diktar man ett naturförlopp genom att likna det - "förklara" det, om man så vill, ehuru "förklaringen" ej är direkt trodd - med ett i något avseende liknande händelseförlopp i människolivet. I fläckarna i månen tycker man sig sålunda kunna se en gubbe och en gumma, som bära ett ämbar mellan sig, och fullmånens till- och avtagande säges bero på att det i ämbaret finns tjära, varmed fullmånens överstrykes, så att det blir nedan.

Förekomma i likhet med nedan angivna exempel bildliga uttryck och talesätt av detta slag ifråga om naturen och naturföreteelserna i övrigt: dag och natt, sommar och vinter; köld och värme, ljus och skugga; solen, månen och stjärnorna; norrsken, morgon- och aftonrodnad, regnbågen; vind, moln, dimma, regn; eld och rök o.s.v.?

Ex. 1. "Vintern har fått pisk", d.v.s. vinterkölden har avtagit. Vrml.

Ex. 2. "Jag skall elda, så att jag får ut Frostlasse" (kölden). Dal.

Ex. 3. De dallrande värmeböljorna i luften över den varma jordytan kallar man "Våroxen", Vgl.; "Vårbocken", Uppl.; "Solhjort", Öl.; "Vårhäst", Dal. "Våroxen dricker", säges, då jorden om våren tager mycket vatten. Vgl.

Ex. 4. "Räven äter upp smöret" (då solen smälter det). Häls.

Ex. 5. En gång flög en flock svanor så långt norrut, att de fröso fast vid isbergen. När norrskenet flamar, är det dessa svanor, som skaka sina vingar. Ögl.

Ex. 6. Då det är norrsken, säger man, att Gud är arg. Uppl.

Ex. 7. Då det är stark aftonrodnad, säger man, att Gud steker barn. Tyskl.

Ex. 8. "Vithoppa" eller "vita mårren" kallas en mycket vit, lågstrykande dimma, som om sommarkvällarna syns över ängar och sidlänta ställen. Gotl.

Ex. 9. "Benlös är uppe i skorstenen" (om vinden). Jtl.

Ex. 10. "Då det blåser och skriker i spiseln, gör Askefisen bröllop."

Vgl.

Ex. 11. "Dörrkärningen har blåst ut ljuset" (då ljuset slocknat i dörrdraget). Lappl.

Ex. 12. "Det brinner svartuggor" (när sotet i ugnen brinner). Uppl.

Har man för att personifiera naturfenomen använt rent individuella egen-namn såsom i följande exempel?

Ex. 13. "Hör det där är Ärnan!" (det sus, som höres, omedelbart innan en stark regnskur börjar falla). Dal.

Har man satt naturföreteelser i förbindelse med mytologiska, bibliska eller legendariska gestalter: Oden (Noen), Toregud, Fröja, Lucia, Jesus och änglarna, de dödas andar?

Ex. 14. "Fröja skakar fruktträden", säges, när det blåser på julnatten. Smål.

Ex. 15. "Lucia piskar sina barn", säges, när det piper i brinnande ved. Dal.

Ex. 16. "Noak timrar arken", säges om långsträckta molnbildningar. Vgl.

Ha rån eller andra naturväsen (skogsrået, sjörået, näcken, trollen, vitra etc.) nämnts i talesätt av ifrågavarande art?

Ex. 17. "Skogssnuvan byker kläder", säges, om dimma i skogen, från kärn o.d. Öl.

Ex. 18. "Trollkärningen koka vassla", säges, då det är dimma i bergen. Dal.

Såsom orsakande regn, dimma o.d. nämnas ofta personifikationerna av berget, mossen, sjön o.s.v., ehuru de icke omtalas i sägner och ej äro verkligt trodda såsom de egentliga naturväsendena (jättar, rån, troll, vitra etc.). Dylika lokala, endast i vissa talesätt förekommande väsen ha namn efter lokalen i fråga: bergkärningen, madkärningen, Kullaren (i Kinnekulle) o.s.v. och förekomma även i talesätt att skrämna barnen (jfr F).

Ex. 19. "Mad-Elin köllar" (dimma ur kärren). Vgl.

Ex. 20. När tjock dimma stiger upp ur kärren, säges: "Mossgunman kokar gröt åt sin karl". Ögl.

Ex. 21. "När Ombergsgubben kokar rovor, faller spadet över slätten" (dimma och regn). Ögl.

Ex. 22. "När det regnar och solen skiner, tvättar bergkärningen gullfaten".

Nb.

B. Årstider, månader och dagar.

Årstidernas växling, väderleksskiften och meteorologiska företeelser över huvud taget anses stå i bestämt förhållande till de kalendariska tidsavsnitten. Varje månad och dag i kalendern (namndag) tänkes sålunda med sin bestämda karaktär ifråga om väderlek, arbetsförhållanden o.s.v. Uttryckes detta i väderleksregler, i vilka årstidens, månadens eller dagens karaktär symboliseras genom bilden av en person?

Ex. 23. "Henriksdagen bryter vintern ryggen av sig." Nb.

Ex. 24. "Peter katt kastar heta stenar i sjön". (Den 22 febr., Petrus Cathedratus, börja isarna smälta lika nycket underifrån som ovanifrån.) Smål.

Ex. 25. "Göja skakar sin tröja" (snöstorm i februari). Sdnl.

Ex. 26. "Vårfrudagen bär tranan ljus i säng." (Den 25 mars, som anses som första sommardag, skall man ej mera tända lyse.) Smål.

Ex. 27. "När mars kommer som en ulv, går han ut som ett lamm". Vgl.

Ex. 28. "Magdalena fäller alltid tårar". (Det regnar alltid 22 juli, Magdalenadagen). Smål.

Ex. 29. "Jakob skakar på sleven". (Regnet brukar falla i skurar den 25 juli.) Dal.

Förkomma dylika väderleksregler såsom versifierade och rimmade formler?

Ex. 30. "Om jag vore min syster Göja,
så skulle jag låta det snöa och aldrig töa." (Kall väderlek i februari anses förmånlig för årsväxten.) Ögl.

Korrespondera i samma uttryck två namndagar med varandra, så att deras motsatta karaktär kommer till synes?

Ex. 31. "Mars med sitt skägg
lockar barnen utom vägg.
Men april med sin luva
kör dem åter in i gruva." (Mars har mild väderlek, april har köld och snö) Vgl.

Ges i liknande formler, s.k. kalenderregler, uttryck för principen att av väderleken en bestämd dag draga slutsatser om vädret en följande dag eller om en längre tidsperiod, om grödan, skörden o. d.?

Ex. 32. "Då Märten rider, skall Anders åka." (Försvinner första snön till Mårtensdagen, blir det slädföre till Andersdagen eller tvärtom.) Med.

Ex. 33. "Om Marta får torka sin bok,
får bonden torka sin rågrök." Nrk.

Ex. 34. "Om Marta pinkar på humlen, så blir det missväxt på humle det året." (Regn på Martadagen, den 27 juli, dåligt tecken för humleskörden.) Vgl.

Ex. 35. "Bartel skiter i hörnlamnet." (Linnet bör ej stå på rot över 24 aug.) Vgl.

Kalenderreglerna kunna ha legendarisk form. De häftiga oväder, som ofta uppträda i slutet av mars, sägas sålunda på Gotland förorsakade av Gertrud (den 17 mars). Gertrud får besök av sin fästman, Bengt, och för att hålla honom kvar ställer hon till med en stnöstorm, som varar i fyra dagar. Därför är det sedan fullt väder mellan Gertruddagen och Bengtdagen (den 21 mars). Förekomma liknande berättelser till förklaring om naturiakttagelser, varvid månader eller dagar uppträda personifierade?

C. Kroppsliga företeelser.

Personifierar man vissa kroppsliga livsyttningar såsom puls, andedräkt, spegelbilden i ögat, ofrivilliga muskelryckningar o.d.?

Ex. 36. "Livfisken grasserar i köttet" (om ofrivilliga ryckningar kring ögonen). Jtl.

Finns det uttryck, vari trötthet och sömn personifieras?

Ex. 37. Tröttheten kallas "Jung Nisse", Dal.

Ex. 38. "Blundure kommer å söver de." (När barnen skola somna.) Uppl.

Brukar man, då man är starkt gripen av en känsla (glädje, sorg, vrede o.s.v.), vid opasslighet, vid ansträngande arbeten, vid kroppsliga skador etc., talesätt, vari känslan, obehaget eller skadan personifieras?

Ex. 39. "Liekåringen kommer i ryggen, när man slår första dan." Uppl.

Ex. 40. "Dödölja ha nupi'n", säges om den, som får blånader på kroppen. Uppl.

Förklarar man frostskador, narighet, sårnader o.s.v. som förorsakade av halvt mytiska, med årstiden samhöriga väsen, vilka även i pedagogiskt syfte tillgripits att skrämna barnen med (jfr F).

Ex. 41. "Vårkarlen" ansågs vistas i vattnet, och då händer eller fötter stuckos ned, sönderhackade han huden (man fick "vårkall", "vårhacka" etc.). Man brukade skrämna barnen för honom. Jtl.

Ex. 42. "Lertranan" sades hacka barnens fötter, om de gingo barfota tidigt på våren. Dal.

D. Sjukdomsväsen.

Trodde man, att vissa sjukdomar, t.ex. frossan, såsom ett självständigt, osynligt väsen kunde besätta en människa?

Ex. 43. En bonde hörde två "källor" (frossor) tala med varandra om att en av dem skulle följa med den första skeden gröt, bonden åt till kvällsvard. Detta lät sig göra, emedan bonden ej brukade läsa bordsbönen. Men bonden stoppade det första skedbladet gröt i sin tobakspung och gick löst på den med en käpp. "Källan" bad om förskoning, och då bonden knutit upp tobakspungen, stod hon på bordskanten och darrade. Skåne.

Ex. 44. En lapp hörde sjukdomsandarna komma men hinner före dem till vatten, varigenom han undgår den. Lappl.

Berättas sägner om hur pesten uppenbarade sig i mänsklig skepnad, strax innan den härjade en bygd?

Ex. 45. Pesten visar sig som en liten pojke. Dagö.

Ex. 46. Påstilentian är en åldrig kvinna med gult kläde på huvudet, med räfsa och en kvast under armen; hon hindrades av klockaren att komma in i kyrkan, fick ett område att räfsa på, där sedan ingenting växer. Dal.

Ex. 47. Då pesten gick i Vänge, hade en liten flicka gått och sopat med viska vid Ekeby, och alla hade dött där. Men vid Finsta torp slogs gårdsrådet med pesten och motade bort den. Uppl.

Ex. 48. Digerdöden var en man, som har skovel och kvast. Han kon till Tängsta färjroddare och ville över. Han kon också över. I Tängsta dog allt folket. Endast färjnannen levde över. Ång.

Ex. 49. "Pestgossen och pestflickan" visa sig, räfsa och sopa; båda dö och bliva begravna vid en källa, varvid pesten upphör. Ögl.

E. Personifikation av allmänna begrepp.

Berättas sägner eller legender, vari tiden, lyckan, rikedom och fattigdom eller andra liknande abstraktioner uppträda som personer, t.ex. tiden visar sig som en gubbe med svart och vitt garnmystan, en man träffar sin lycka o.s.v.?

F. Skräckväsen.

Man har i pedagogiskt syfte skrämt barnen för trollen, näcken och andra traditionella råföreställningar.

Ex. 50. När barn ej vilja tvätta sig, skrämmas de med att näcken säger: "Otvättad, oborstad, kom hit!" Ögl.

Har man för nämnda ändamål diktat särskilda skrämväsen i stil med skämtsagans djävulsgestalter: "Hornper", "busen", "gammellappen", "fule gubben" etc.?

Ex. 51. Barn skrämmas med "busen", så att de ej gå till källa eller brunn. Dal.

Känner man uttryck om liknande pedagogiska skrämväsen, som man inbillar barnen uppehålla sig någonstades på gården eller i huset?

Ex. 52. Elaka barn skrändes med tillropet: "Tiger du inte, så kommer ugnskrypen!" Uppl.

I traditionen förekomma en mångfald benämningar på skrämväsen lokaliserade till brunnen, dammen, ån, sjön: "brunnsgubben", "källbusen", "källkuse",

"källipa", "dammsoa", "ågubben", "åskroppen" o.s.v.

Ex. 53. I Venjan varnas barnen för "Luskarlen" i Lustjärn. Dal.

Ex. 54. "Gå ej till brunnen, då ser du ett hästhuvud!" Ögl.

Förekomma benämningar på råliknande väsen i samband med vatten, skog, berg, träd, stenar o.s.v., vilka i högre grad än ovanstående hade med folktron att göra? Eller förekomma dylika benämningar enbart som pedagogiska varningar?

Ex. 55. "Tjersa" var ett väsen, som ej var sjörå men hade med fiskelycka att göra, bådade olycka och otur. Vrml.

Ex. 56. "Busk-Lena" far och färdas och frågar efter barnen. Ång.

Har man talat om skräckväsen, som färdas ute vid vissa tillfällen: på kvällen, vissa nätter, vid jul o.s.v.? Sättas de i sammanhang med mörkret, kölden el. dyl.?

Ex. 57. På kvällen säger man: "Tyst nu, barn, för att kvällstäfsa går om!" Vrml.

Ex. 58. "Jultjyva" är en ful käring, som far omkring vid jultiden med spikbeslaget kar; elaka barn varnas för henne; smäller det i knutarna, säges hon vara ute och åka; ligger säd kvar på loggolvet över julen, pissar hon på den. Jtl.

Ex. 59. På julnatten springer "glosen" omkring på vägarna och fläcker upp folk. Skåne.

Ex. 60. Mycket kalla kvällar kallades "glyxkvällar", och då måste barnen hålla sig inne, annars tog "Glyx" dem. Dal.

Känner man förutom ovan uppräknade kategorier av skräckväsen andra sådana med särskild funktion?

Ex. 61. Man skrämde barn med "mörktassen". Dal.

Ex. 62. "Ulster" var ett människoliknande väsen utan armar och ben, som satt i träd och skvallrade på ungdomen. Vrml.